

Лекція 6. Національні традиції сучасної української морфології. Граматичні форми власних назв. Українські традиції номінації.

План

1. Українська морфологія.
2. Використання граматичних категорій іменника в сучасній українській літературній мові.
3. Граматичні форми власних назв. Українські традиції номінації.

Література до теми:

1. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / за ред. К. Г. Городенської. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.

1. Українська морфологія.

Морфологія – це одна з частин граматичної будови мови, що охоплює лексико-граматичні класи слів (частини мови), граматичні (морфологічні) категорії цих частин мови та їхні форми, а також менші за слово одиниці – власне морфеми, аналітичні морфеми, слова-морфеми для вираження морфологічних та синтаксичних значень. Морфологія – це вчення про граматику слова, про його лексико-граматичні класи (частини мови) і граматичні (морфологічні) категорії частин мови, про словозміну, про власне морфеми, аналітичні морфеми, слова-морфеми для вираження морфологічних та синтаксичних значень.

Класифікація частин мови

В традиційній граматиці української мови виділяють десять частин мови. З них 6 самостійних, 3 – службові і вигук, який не входить ні до самостійних, ні до службових.

Самостійні частини мови можемо згрупувати на іменні і дієслівні. Іменники й дієслова виникли в мові першими і традиційно становлять граматичну основу речень, оскільки повністю висловлюють завершену думку. В такому реченні розповідається, хто і що робить без додаткової інформації. Тому інші частини мови об'єднуються навколо них. Наприклад, *Україна переможе!*

До іменних частин мови належать іменник (назва предмета), прикметник (назва ознаки предмета), числівник (назва кількості предмета) і займенник (вказує на все вищезазначене, але не називає його і замінює іменники, прикметники і числівники).

До дієслівних частин мови належать дієслово (дія предмета) і прислівник (ознака дії предмета).

Службові частини мови включають прийменник, сполучник і частку. Вони служать для зв'язку слів у реченні (прийменники), зв'язку частин складного речення й однорідних членів речення (сполучники) й для вираження заперечення, форми умовного чи наказового способу (частка).

2. Використання граматичних категорій іменника в сучасній українській літературній мові.

Іменник має такі граматичні категорії: рід, число, відмінок.

Категорія роду іменників є синтаксично незалежною, на відміну від категорії роду прикметників, числівників, займенників, дієприкметників та дієслів, з якими іменники входять в синтаксичні зв'язки. Граматична категорія роду як самостійна властива лише іменникам. В українській мові всі іменники, що вживаються в однині, мають постійне значення роду: чоловічого, жіночого, середнього. Граматичний рід виник на основі первісних категорій живих і неживих істот ще на загальноєвропейському ґрунті. З категорії живих істот виділилися два роди – чоловічий та жіночий, що стосувалися відповідних статей істот, а потім поширилися на інші назви. До іменників чоловічого роду належать ті іменники, які здебільшого мають в називному відмінку однини нульове закінчення (дуб -, герой -), рідше – -о, -а (Микол -а, дядьк -о). Також рід іменника ми можемо визначити, співвідносячи його із займенниками він, вона, воно, цей, ця, це: *ліс (він, цей)*. З іменниками чоловічого роду, звісно, співвідносяться займенники *він, цей*. До іменників жіночого роду належать ті іменники, які здебільшого мають в називному відмінку однини закінчення - а, рідше - нульове закінчення: *лип - а, земл' - а, совіст' -, ніч -, тін' -*. З іменниками жіночого роду співвідносяться займенники *вона, ця*. До іменників середнього роду належать іменники, які в називному відмінку однини мають закінчення -о, -е, -а: *по'л-е, о'зер-о, тел'-а', курч-а', пле'м'я-а*. Іменники середнього роду, що означають назви молодих істот і мають в називному відмінку однини закінчення -а (-я), в непрямих відмінках однини та множини, а також в називному відмінку множини приймають суфікс -ат (-ят) (хлопча, цуценя, горобеня), разом з іменниками середнього роду на -а (-я) та суфіксом -ен (ім'я, сім'я, плем'я, вим'я) становлять окремих тип відмінювання - IV відміну. З іменниками середнього роду співвідносяться займенники *воно, це*: *озеро (воно, це), котеня (воно, це)*. Також у похідних іменників на рід може вказувати суфікс (це здебільшого стосується назв молодих істот): *заєць - зайч-ен-ят-к-о, лис - лис-ен-я*. Проте чимало таких назв утворюються суплетивно: *кінь - лоша, свиня - порося, собака - собача, собаченя і щеня, корова - теля та ін*. Окрім того, що значення середнього роду набувають назви малих щодо віку істот різної статі, а також назви конкретних предметів, явищ, понять, значення середнього роду набувають слова, що переходять в іменники з різних частин мови (субстантиви), але не мають родових ознак: *дзвінке "ку-ку", моє "Я", піднесене "слава"*. В українській мові рід іменників може вживатися в одній і тій же самій формі зі значенням кількох родів: чоловічого й жіночого, чоловічого й середнього, жіночого й середнього, чоловічого, жіночого і середнього. Ці іменники спільного роду переважно емоційно забарвлені, називають істоту чи певну особу і вказують на ознаку, притаманну цій істоті

(особі). Найбільшу групу становлять іменники зі значенням чоловічого і жіночого роду: бідолаха, волоцюга, гуляка, заволока, заїка, ненажера, падлюка, псюка, собака, скотина, єхидна, заброда, замурза, підлиза, нездара, потвора, нероба, нехлюя, нікчема, роззява, а також сусіда, слуга, сирота, листоноша та ін. Такі іменники набувають рід тієї особи чи істоти, яку вони означають. На рід таких іменників вказує контекст (граматичний зв'язок у реченні із залежними від них словами - означеннями, присудками - дієсловами минулого часу, умовного способу): А дівчина-сиротина у наймах марніє... Заспіває та й згадає, що він сиротина... Отакий-то мій Ярема, сирота убогий! (Т.Г.Шевченко). Інколи граматична форма буває настільки впливова, що в деяких випадках означення-прикметник узгоджується з іменником в жіночому роді, а дієслово-присудок виступає в чоловічому роді під впливом семантики: Чи правда, що тая гординя та в тебе закохався?(М.Вовчок). Залежно від змісту спільного значення роду набувають деякі прізвища: наприклад на -ко, -чук: Москаленко, Шевченко, Демчук, Ковальчук. Характерним для даних прізвищ є те, що вони відмінюються за відмінками, коли набувають значення чоловічого роду і є незмінюваними у тих випадках, коли мають значення жіночого роду: Петр-о Коваленк-о - Петр-а Коваленк-а - Петр-у (Петр-ові) Коваленк-у (Коваленк-ові) та Маріј-а Коваленко - Маріј-і Коваленко - Маріј-у Коваленко. Спільного значення роду набувають і вже раніше згадувані нами іменники типу директор, економіст, декан, кандидат, доцент та ін. Жіночий рід граматично виявляється в подібних іменниках досить своєрідно: прикметники узгоджуються з формою іменника, а дієслова (чи предикативні сполуки) - зі змістом цього іменника: Наш викладач відповіла на наші запитання. Спільного – чоловічого й середнього або жіночого і середнього роду – є іменники на -о, що означають негативні якості особи: дівчисько (така, таке), хлопчисько (такий, таке), бабисько (така, таке), ледащо (таке, така, такий), базікало (таке, така, такий) та ін.: Характерним для подібних іменників є така річ: іменники середнього роду стосуються осіб обох статей – чоловічої і жіночої, а іменники чоловічого чи жіночого позначають лише відповідні особи чоловічої чи жіночої статей: базікало, ледащо і под., напр.: "Оте бісове ледащо і до церкви не сходить в неділю, а йде в шинок!" (І.Нечуй-Левицький). Спільного роду – чоловічого і середнього та жіночого і середнього – є іменники, утворені від назв чоловічого або жіночого роду за допомогою суфікса -ищ- на позначення згрубілості: ведмедище, носище, морозище, парубище (такий, таке) і ручище, дівчище, бабище, коровище (така, таке). Цікаво, що іменники спільного (чоловічого і середнього) роду мають спільну парадигму відмінювання, а іменники спільного (жіночого і середнього) роду мають різні відмінкові

парадигми: якщо має значення жіночого роду, то відмінюється як іменник І-ої відміни (бабище, бабищі, бабиці, бабищу, бабищею, (на) бабиці), а якщо має значення середнього роду, то відмінюється як іменник II-ої відміни (бабище, бабища, бабищу, бабищу, бабищем, (на) бабиці.). Також іменники спільного роду можуть утворюватися від назв чоловічого або жіночого роду за допомогою інших суфіксів зі значенням згрубілості, збільшеності: -ук- (-юк-), -уч- (-юч-), -уг- (-юг-) -иськ- та ін.: вітруга, свинюка, хлопчисько.

Відмінювані аббревіатури, утворені поєднанням початкової частини слова (чи частин слова) з повною формою іменника, зберігають значення оду відповідного іменника: *довгоочікувана зарплата, студентська профспілка, міська санепідемстанція, столичний педуніверситет.*

Відмінювані аббревіатури, що утворюються з початкових звукосполучень або звуків кількох слів, а також ті, що утворюються поєднанням початкових частин слів, значення чоловічого роду набувають за зовнішньою подібністю до іменників II-ої відміни на приголосний: *Ковельський ліспромгосп, районний військомат, Центральний рацс, найкращий вуз, занедбаний колгосп.*

Невідмінювані аббревіатури, утворені поєднанням початкової частини першого слова повної назви з формою непрямого відмінка другого слова, мають рід першого складового елемента: нечесний завскладом, суворий комроти, веселий помкомвзводу.

Рід інших невідмінюваних аббревіатур визначається за родом іменника, який входить до аббревіатури в називному відмінку однини: міський райвно (відділ - чол.рід), важлива НТР (революція - жін.рід). Проте тут можуть бути і винятки: НАТО повідомило - середній рід (набуто за зовнішньою подібністю до іменників середнього роду). До речі, це запозичена аббревіатура - НАТО (NATO - North Atlantic Treaty Organization - з англ. Північно-атлантична договірна організація). Подібно до цього набувають рід і такі аббревіатури як ЮНЕСКО, ООН, ЄЕС.

При визначенні роду незмінюваних іменників треба мати на увазі, що:

- серед іншомовних слів назви осіб набувають рід відповідно до статі: ця леді, цей аташе, випещений денді;
- назви тварин мають чоловічий рід: австралійський кенгуру, домашній шимпанзе, шотландський поні;
- назви неістот належать переважно до середнього роду: бюро, жюрі, кіно, меню, рагу, кашне, пенсне;
- власні назви зберігають рід загальних назв: Екзюпері (письменник), Жорж Санд (письменниця), Юманіте (газета), велике Тбілісі

(місто), знамените Онтаріо (озеро), мутна Огайо (річка) і Огайо (штат) прийняв гостей.

Категорія числа

Категорія числа узагальнено відображає кількісні відношення предметів, позначуваних іменниками. Словозмінна категорія числа реалізується в українській мові у протиставленні двох рядів форм - однини і множини. Ці форми становлять дві іменникові парадигми. Одиниці типу книга - книги, стіл - столи, подія - події функціонують не як окремі слова, а як форми одного й того ж слова, виражені за допомогою закінчень, які одночасно виступають і показниками відмінкових значень.

У своєму типовому вираженні форми однини й множини поширюються на ті іменники, які виступають назвами обчислюваних предметів, явищ або подій. Однина означає, що названий предмет мислиться як один з якогось класу однорідних предметів. Множина вказує на два, три і більше (аж до нескінченності) однорідних предметів.

За давньоруської доби існувала ще й третя форма числа в іменників - двоїна. У процесі розвитку української мови ця форма відмерла; залишки її маємо в словах очі, плечі (але тепер вона вже має значення множини).

Граматичні ознаки категорії числа іменників характеризуються:

наявністю відмінкових форм, властивих окремо для однини і множини: рік-а, рік-и і т.д. - рік-и, рік; сел-о, сел-а - сел-а, сіл; тел-я, телят-и - телят-а, телят. Морфологічними показниками у цьому випадку служать відповідні відмінкові закінчення;

відповідними синтаксичними зв'язками іменників з іншими словами в реченні: зелена трава, зеленої трави - зелені трави, зелених трав; учень працює - учні працюють;

специфічними засобами словотвору: киянин - кияни; небо - небеса; курча - курчата;

наголосом: пшениця, пшениці - пшениці; верба, верби - верби; море, моря – моря.

Найбільшу за обсягом групу становлять іменники, що вживаються як в однині, так і в множині. До цієї групи належать назви осіб, предметів, явищ, що піддаються лічбі: мати - матері; дерево - дерева; тінь - тіні. Такі іменники означають предмети, що сприймаються роздільно. Вони поєднуються з кількісними числівниками: три олівці, сім лелек.

Іноді форма однини може набувати узагальнено-збірною значення і позначати сукупність предметів: З наближенням весни день поступово стає більшим; У поліських лісах росте ялина, сосна, осика, береза, вільха.

Інокли іменники, хоч і мають множину, проте не означають двох чи більше предметів, що мисляться рздільно, наприклад: небо і небеса, час і часи та деякі інші. У цих випадках, власне, немає відмінності в значенні між одніною і множиною.

Значення числа в невідмінюваних іменниках виражається тільки синтаксично і визначається за допомогою контексту: *В одному купе сиділо троє дівчат; З усіх купе виходили люди.*

Категорія відмінка

Категорія відмінка іменника служить для вираження відношень іменника до інших слів у реченні. Ця категорія є суто граматичною (відмінкові форми виступають засобами зв'язку іменників з іншими словами).

У сучасній українській мові категорію відмінка іменника складають сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний. Відмінок - граматична форма іменника, якою виражається те чи інше відношення (суб'єктне, об'єктне, означальне, обставинне) іменника до інших слів у словосполученні і реченні. Кожне з цих відношень і становить граматичне значення відмінкової форми.

Називний відмінок називається прямим, усі інші – непрямыми.

Усі непрямі відмінки, окрім називного та кличного, можуть вживатися з прийменником. Місцевий відмінок вживається тільки з прийменником.

Не змінюються за відмінками:

- іншомовні слова з кінцевим голосним: Декларуа, меню, кіно, але пальто, пальта;
- жіночі прізвища на приголосний та -о: Ковальчук, Шевченко;
- російські прізвища на -ово, -аго, -их: Дурново, Живаго, Черних;
- аббревіатури: НТР,але вузу, ЛАЗом;
- складноскорочені слова типу завскладу, замдекана.

Відмінкові форми виражаються за допомогою:

- закінчень (ластівк-а, ластівк-у);
- закінчень і прийменників (до ластівк-и, на ластівц-і);
- синтаксичних зв'язків з іншими словами (чисте купе - бачу купе - милуюся купе).

3. Граматичні форми власних назв. Українські традиції номінації.

Якщо поряд із географічною назвою стоїть означуване слово, то географічна назва вживається у називному відмінку:

Я проживаю у місті Вінниця – я проживаю у Вінниці;

Вийшли на станції Хрещатик – вийшли на Хрещатику;

За селищем міського типу Стрижавка – за Стрижавкою;

Народився в селі Писарівка – народився в Писарівці;

Зупинилися табором на горі Говерла – зупинилися табором на Говерлі.

Не узгоджуються також:

1) перша частина складних географічних назв при творенні прикметникових форм: *Кам'янець-Подільський* – *Кам'янець-Подільського району*;

2) якщо друга частина є числівником: *Знам'янка Друга* – *Знам'янокодругий*;

3) друга частина є іменником: *Кривий Ріг* – *Криворізький*;
складні географічні назви, які мають у своєму складі прийменники: *Франкфурт-на-Майні* – *Франкфуртський-на-Майні*.

Багато народів світу вірили в магічну силу імені, його нерозривний зв'язок з людиною, яку воно називає.

Вірили в це і давні слов'яни. Тому часто нарікали дітей назвами звірів — Вовк, Ведмідь, Зубр, вважаючи, що такі імена відлякуватимуть злих духів.

Дитину могли назвати й негарним ім'ям (Некрас, Поганка, Нехорош, Мал, Крив), сподіваючись, що воно не сподобається нечистій силі і вона залишить дитину в спокої.

Деякі давньослов'янські язичницькі вірування і забобони, пов'язані з вибором імені для дитини, збереглися до нового часу. Так, видатний сербський філолог Вук Караджич в укладеному ним «Сербському словнику...» 1818 р. під словом вук (вовк) написав: «Коли у якої-небудь жінки діти довго не живуть, тоді дитині дають ім'я Вук — вовк (щоб відьми не могли її звести з світу і тому й мені дали таке ім'я)».

Велике поширення в Давній Русі мали двоосновні слов'янські імена з другим компонентом -волод, -мир, -слав, -полк, -гост, -жир і под.: Всеволод, Володимир, Житомир, Боримир, Творимир, Брячислав, Мстислав, Ростислав, Ярослав, Ярополк, Святополк, Доброгост, Мутижир і т. п.

У кінці IX ст., коли Київська Русь прийняла християнство, на зміну давньоруським найменням прийшли християнські імена грецького, латинського і старогрецького походження, запозичені з Візантії разом з релігією. Але давньоруські імена ще тривалий час продовжували побутувати паралельно з новими християнськими іменами.

Так, великий київський князь Володимир, який запровадив на Русі християнство, одержав при хрещенні ім'я Василій, а його син Ярослав Мудрий звався церковним ім'ям Юрій. Проте літописці іменують обох князів лише своїми, слов'янськими іменами. І не тільки в X ст., а й пізніше, у XI і XII ст., особи князівського дому мали по два імені — при хрещенні дитина одержувала церковне ім'я, але одночасно вона нарікалась давньоруським, так званим «мирським», іменем.

У староукраїнській мові поширеним було також усічення основи імені, скорочення його до початкового складу: Хведь, Клим, Юр замість Хведор, Климент, Юрій.

Великою варіативністю у творенні похідних від особових власних імен характеризуються деякі говори сучасної української мови.

Наприклад, на Закарпатті жіноче ім'я Ганна має понад 70 розмовних варіантів: Аннуся, Ануша, Аннушка, Ангорка, Анниско, Аннище, Аннуца,

Андя, Анніка, Ганя, Ганька, Ганиско, Ганьча, Ганьчуша, Нйзя, Нйця, Онйзя, Онуша тощо. Ім'я Микола побутує на цій же території у таких формах: Миколав, Миколай, Миколайко, Миколаїк, Миколайцьо, Микула, Микулик, Микульцьо, Никола, Никора, Никбцьо, Коця, Кбцьо та ряд інших.

За народною традицією, сучасний словник «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник і Н. П. Дзятківської подає імена Кость, Олекса, Гнат, Панас, Наталка, Одарка та інші як рівноправні офіційні варіанти поряд з іменами Костянтин, Олексій, Ігнат (Ігнатій), Опанас (Афанасій), Наталія, Дарина та інші.

Розмовні форми імен лишаються основним джерелом поповнення офіційного іменника і в наш час. Так, до недавнього часу ім'я Леся вживалося лише як пестлива форма повних імен Лариса, Олександра, Олена, але, за вимогами батьків, які хотіли записати ім'я дочки в документах саме в такій формі, ім'я Леся набуло прав повного імені.

У згадуваному вище словнику-довіднику ім'я Леся винесено в реєстр з такою позначкою: «скороч. варіант від ряду імен (Лариса, Олександра та ін.), який все частіше фіксують як документальне ім'я на честь української поетеси Лесі Українки».

Статусу офіційного набуло в наш час і ймення Олеся, а також паралельні форми чоловічого імені — Олесь, Лесь, що раніше побутували лише як здрібніло-пестливі варіанти повного імені Олександр. На усталення цих імен у ролі офіційних великий вплив мали літературні наймення видатних українських письменників і діячів культури, таких як Лесь Мартович (документальне ім'я та ім'я по батькові Олекса Семенович), Лесь Курбас (Олександр Степанович), Олесь Гончар (Олександр Терентійович).

Які ж імена були найпоширенішими серед наших прадідів?

Львівський мовознавець Р. І. Осташ провів дослідження відомих козацьких «Реєстрів», складених після Зборівської угоди 1649 р. і виданих О. Бодянським у 1875 р. «Реєстри» зберігають імена й прізвища (правильніше, «прізвищеві назви», оскільки «прізвище» в сучасному розумінні цього слова — явище пізнішого часу) понад 40 тисяч козаків з Наддніпрянської України.

За підрахунками Р. І. Осташа, у «Реєстрах» зафіксовано близько 200 імен. Основне навантаження припадає на 120. За частотою вживання вони розподіляються у такій послідовності. Першість належить двом іменам—Іван (11 % від загальної кількості імен), Василь — 6 %. Далі йде 9 імен, кожне з яких має частотність 2—3 %. Це Федір, Степан, Грицько, Михайло, Семен, Андрій, Яків, Олексій, Фесько (похідне від Феодосій).

Близько 1 % набрали імена: Гаврило, Данило, Ігнат, Роман, Савка, Дмитро, Максим, Мартин; 0,5 % — Кондрат, Левко, Лук'ян, Марко, Матвій, Микита, Остап, Павел, Пилип, Юрко, Ярема, Ясько (похідне від Яків).

Взагалі, у дореволюційний період обряд наречення новонародженого належав церкві. Під час церковного обряду хрещення піп обирав із святців, календарного церковного списку святих, ім'я для новонародженого. Процес наречення дитини не був лише формальним ритуалом, він розглядався як духовне прилучення людини через ім'я до релігії.

Ім'я в християнській релігійній традиції виконувало сакральну функцію. Святий, ім'ям якого було наречено дитину, вважався її духовним охоронцем, небесним заступником. У церковних календарях вказувалась і етимологія кожного імені, тому значення їх було загальновідомим.

У православних святцях, на відміну від католицьких, на кожен день року припадає, як правило, поминання кількох святих, отже піп мав можливість вибору імені з-поміж кількох. Деякі імена згадувались у святцях неодноразово, іноді понад 10 разів (ім'я Іван поминалось 79 днів на рік, лише в січні були дні Іоанна Предтечі, Іоанна Кушника, Іоанна Златоуста тощо), інші ж були рідкісними, екзотичними.

Згадаймо в цьому зв'язку історію наречення героїні повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»: «Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі. Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою».

Внаслідок протистояння православної та греко-католицької церков з'явилося багато біблійних, переважно старозавітних, імен типу Авраам, Вен'ямін, Герасим, Давид, Дам'ян, Інокентій, Єлисей, Іов, Лазарь, Макарій, Назарій, Пантелеймон, Парфеній, Саватій, Самуїл, Серафим, Соломон, Філімбн, Версавія, Гликерія, Діонісія, Єфросінія, Макрина, Рахїля, Ребека, Соломія, Таїса, та ряд інших.

Після Жовтневого перевороту було ліквідовано церковний список і введено свободу вибору імені. У 20-х роках іменник значно розширився й оновився.

Оновлювання здійснювалося за рахунок запозичення західноєвропейських імен, як: Альберт, Артур, Едуард, Еміль, Роберт, Альбіна, Гертруда, Елла, Елеонора, Ельвіра, Емілія, Емма, Жанна та ін.; повернення давніх імен Олег, Ігор, Вячеслав; створення нових, зокрема аббревіатур: Владлен (з рос. Владимир Ленин), Кім «Комуністичний Інтернаціонал молоді»; Рем — «революція, електрифікація, машинобудування», Ревмира — (рос. революция мировая), Пятвчет — (рос. пятилетка в четыре года) та ін.

У нових іменах знайшли відбиття революційні події, атрибутика революції, настрої масового ентузіазму, сподівань на швидку індустріалізацію країни. Дітей називали такими іменами, як: Революція, Інтернаціонал, Авангард, Геній, Граніт, Іскра, Май, Майя, Воля, Титан, Зоря, Індустрія, Електростанція, Енергія, Електрифікація, Мартен, Трактор і т. п.

Щоправда, побутування таких імен не набуло масового характеру, більшість з них не витримала перевірки часом і вже в 30-х роках вони почали щезати. Лишилися у вжитку лише деякі з новостворених імен, такі як Вілен, Владлен, Октябрина, Майя та деякі інші. Значно суттєвішими виявились малопомітні в той час глибинні масові процеси, які відбувались у вживанні імен і які призвели до значної перебудови старого іменника.

Уже в 30-ті роки у містах вийшли на перше місце за частотою вживання імена Володимир, Юрій, Ніна, Валентина, Галина, тоді як популярні до революції Іван, Василь, Ганна, Марія з'являлися рідше. У селах цей процес протікав повільніше, але й там у 30-х роках першість зайняли жіночі імена Валентина, Ніна, Галина, Тамара, залишивши далеко позаду Ганну, Марію і Євдокію.

Отже, цілком добровільно обираючи ім'я для дитини, ми, не усвідомлюючи цього, підкоряємось певному колективному смакові, моді на імена, примхи якої не завжди вдається встановити.

Останнім часом набуло поширення таке явище, як стандартизація. Вона охопила не лише повні форми імен, а й пестливі, на які здавна був багатий наш народ.

Петра кличемо лише Петею, начебто не називали його наші матері Петриком, Петрусем, Петрунею, Юрка, Юрася, Юрасика називаємо лише Юрою, Мишка, Михайлика, Михася—Мишею. Забули й Наталку, Оленку, Ганнусю, Василька, як і загалом більшість таких природних для української мови здібнелих форм на -ко: Андрійко, Вітько, Сашко, Сергійко, Володько, Миколко і под. А здавалося б, мали поважати цей суфікс, адже саме він утворив найпоширеніший тип наших прізвищ на -ко і -енко, який став своєрідною візитною карткою українця.

Українські прізвища

Сучасне прізвище, як і повне офіційне найменування людини, що складається з імені, імені по батькові та прізвища,— явище нового часу. У минулі віки єдиних, введених державою норм ідентифікації особи не існувало і в адміністративно-юридичній практиці для позначення людини використовували різноманітні мовні засоби.

Вживались одночленні наймення, виражені індивідуальним ім'ям, патронімом або відтопонімічною назвою (Бог-дашко, Миклич, Охлоповський), двочленні, що найчастіше склались із християнського імені і патроніма або прізвиська (Гришко Шульжич, Маско Микитеня), тричленні, виражені християнським іменем, патронімом і прізвищем (Максим Харитонович Гаркавий, Лука Григорович Губа) і описові назви (Тимко з Тернополя, Гаврило Маслов зять, Миско трубач пана Черленковского).

Формула іменування значною мірою залежала від характеру документа. Найточнішої ідентифікації особи вимагали різного роду юридичні акти — про наслідування майна, дарчі, купчі, розмежувальні грамоти і т. п., тому в цих документах формула іменування людей нерідко була розгорнутою і включала, крім імені, назви за батьком або прізвиська, ще ряд уточнюючих відомостей — про стан, професію, місце проживання, стосунок до інших родичів тощо.

Додаткові до індивідуального імені особові назви, зафіксовані в староукраїнських пам'ятках, ще не можна вважати прізвищами в сучасному розумінні цього слова. Вони не мали головної ознаки сучасного прізвища — не були спадковими найменуваннями, які у єдиній незмінній формі

переходили від батька до сина.

Процес виникнення і усталення прізвищ як окремого класу спадкових найменувань людей охоплює великий проміжок часу. Найраніше спадкові родові назви виникли в середовищі вищих верств феодального суспільства — князів, магнатів, власників земельних володінь і маєтків. Уже джерела XVI ст. фіксують такі князівські найменування, як Андрей Михайловича Сангушковичь Каширський. Другу частину цих наймень дослідники кваліфікують як родову прізвищеву назву, тобто вона позначала Андрія Михайловича з роду Сангушковичів каширських.

Поширеним типом спадкових іменувань князівських і шляхетських родів були наймення, що утворювались від назв населених пунктів за допомогою суфіксів -ський, -цькнй, -зький. Є численні докази того, що назви представників феодальної верхівки на -ський, -цький, -зький, особливо у XIV—XVI ст., у більшості випадків – це назви за певним населеним пунктом, що був місцем проживання князя і тому вважався центром феодального володіння, а такі назви представників соціальних низів та середніх станів у більшості прямо вказували на місце їхнього походження.

Спадкові прізвищеві назви на -ський, похідні від назв населених пунктів, відомі всім слов'янським народам, але особливого поширення набули в Польщі. У середньовічному Королівстві Польському прізвищеві назви на -скі, -цькі були ознакою шляхетного походження і протиставлялись міщанським і «хлопським» особовим найменуванням. Польська аристократія навіть вимагала від уряду офіційної заборони іменуватись прізвищами цього типу нешляхтичам.

Соціальне маркованим у минулі епохи був ще один словотвірний тип найменувань, що згодом закріпились як прізвища – прізвищеві назви на -ович, -евич, генетично пов'язані з іменами по батькові. Переважна більшість прізвищ на -ич, -ович, -евич походить від різних форм імені: Андрухович, Антонич, Антонович, Базилевич, Давидович, Дашкевич, Захаркевкч, Зінкевич, Лукашевич, Тишкевич, Федоркевич, Філевич, Якубович та ін., що підтверджує їх безпосередній зв'язок з патронімами.

Оскільки імена по батькові цього типу побутували в середовищі шляхти і міщанства, слід припускати, що й у ролі спадкових родових назв найменування на -ович, -евич закріпились насамперед серед привілейованих верств населення. Як показало проведене С. П. Бевзенком дослідження козацьких реєстрів, складених після Зборівської угоди 1649 р., велика кількість прізвищевих назв на -ський, -цький, -зький та -ович, -евич фіксується в реєстрі Київського полку, до якого потрапила значна частина української шляхти та київських міщан зі старокиївською антропонімією.

До розряду прізвищ перейшли також патронімічні назви, що належали до народних уснорозмовних форм іменування синів за батьком, зокрема два найпоширеніших типи українських патронімій з суфіксами -енко (-єнко) та -ук (-юк), -чук. Найменування з формантом -енко, що виник шляхом поєднання суфіксів -еня і -ко, мали первісне так зване демінутивне значення, тобто, як і слова на -еня (зайчєня, козеня, хлопчєня), позначали малих,

недорослих істот: бондаренко—первісне «малий бондар, син бондаря», Іваненко—«малий Іван, син Івана».

Подібне значення мали й слова з суфіксом -ук (-юк), -чук: баранчук «невеликий баран», ведмедюк і ведмедчук «молодий ведмідь», парубчук «молодий парубок» і т. ін.

Широке побутування в живомовній народній стихії загальних назв недорослих, молодих осіб і синів із суфіксом -енко (-єнко) і -ук (-юк), -чук можна проілюструвати численними прикладами відповідних утворень, похідних від назв осіб за ремеслом, професією і родом діяльності, поданих у словнику української мови за редакцією Б. Д. Грінченка: коваленко «син коваля» і ковальчук з двома значеннями — «син коваля» і «учень коваля»; писаренко «син писаря» і писарчук «син писаря», «молодий писар, канцелярист»; циганенко «син цигана» і циганчук «син цигана», «молодий циган»; бондаренко «син бондаря» і бондарчук «підмайстер бондаря»; маляренко «син художника, маляра» і малярчук «учень художника, маляра», шевченко «син шевця» і шевчук «підмайстер у шевця, учень шевця» та ін.

Як бачимо, всі перелічені загальні назви синів і молодих за віком осіб сьогодні широко побутують в українській мові в ролі індивідуальних прізвищ.

У пам'ятках XVI ст. патроніми на -енко локалізуються в основному на Брацлавщині, зрідка зустрічаються на Київщині, Житомирщині, в Галичині. У XVII ст. утворення на -енко уже належать до найпоширенішого антропонімічного типу на території Східної України.

У козацьких реєстрах, складених після Зборівської угоди 1649 р., прізвищеві назви на -енко мають абсолютну кількісну перевагу над всіма іншими. За підрахунками С. П. Бевзенка, у реєстрі Київського полку найменування на -енко становлять 60 % від усього складу прізвищевих назв. Справедливим слід вважати й висловлене дослідником пояснення такої величезної кількості назв на -енко у основному джерелі української антропонімії XVII ст. тією обставиною, що до реєстрів записувались переважно молоді козаки, тоді як їхні батьки мали найменування без суфікса -енко: Коваль — Коваленко і т. ін.

Зазначений факт свідчить і про те, що прізвищеві форми у XVII ст. ще не мали тієї стабільності, якої вони набули пізніше, зокрема, антропоніми на -енко ще не втратили живого зв'язку із загальними словами, вживаними на позначення синів за батьком. Цей зв'язок простежується навіть у першій половині XIX ст., коли вже розпочалось офіційне впровадження прізвищ серед широких мас населення.

Що стосується утворень на -ук (-юк), -чук, то вони зустрічаються в ролі найменувань за батьком уже в джерелах XVI ст. з території західного регіону: Сенко Павлюк, Омелян Менюк, Сава Сниманюк та ін. На інші території такі найменування поширюються у XVII – XVIII ст., представлені вони і в козацьких реєстрах: Федор Гаврук, Пилип Бунчук, Грицько Карасюк та ін. Як і патроніми на -енко, іменування по батькові на -ук (-юк), -чук протягом XIX ст. переходять у розряд спадкових прізвищ.

У наш час розглядувані антропонімічні типи належать до найпоширеніших українських прізвищ, що побутують на всій території України, проте мають виразний регіональний розподіл за ступенем поширеності. Якщо прізвища на -енко можна вважати основним східноукраїнським типом, то прізвища на -ук (-юк), -чук належать до західноукраїнського типу. З найменуваннями по батькові генетично пов'язані зокрема характерні для західноукраїнського ареалу утворення на -ак (-як), -чак: Андрусак, Грицак, Юрчак. Ганусак, Марунчак, Прицак, Собчак, Худяк, Баріляк, Верхоляк та деякі інші типи антропонімів, які сьогодні належать до рідкісних серед українських прізвищ,— утворення на -енок, -онок (Остап Дудиченок, Макарей Борисенок), -еня (Масло Микитеня), -а (-я), -ат(-ят) (Яцько Пахирча, Олекса Занчя), та ін.

Серед зазначених типів прізвищ, в тому числі й прізвищ на -енко та -ук(-юк), -чук, абсолютну більшість становлять утворення, що в минулі віки побутували як патроніми, тобто імена по батькові. Від імені матері наймення дітей утворювались дуже рідко, головним чином у тих випадках, коли жінка рано лишалась вдовою і ставала главою сім'ї (поширене прізвище Вдовиченко, Удовиченко).

Тому серед основних типів українських прізвищ найменування, похідні від жіночих імен, представлені невеликою кількістю утворень: Ганненко, Катренко, Марусенко, Мотренко, Настенко, Пазенко (від Пазя — здрібніле від Палажка), Улитенко, Явдощенко, Гандзюк, Маланчук, Паращук, Химчук та ін. Дещо вищий процент похідних від жіночих імен виділяється в групі прізвищ на -ак (-як): Ганусак, Ганущак, Мариняк, Марунчак, Марущак, Марусак, Настасак, Паращак, Хим'як і т. ін., що локалізуються у Наддністрянщині.

Надзвичайне розмаїття типів українських прізвищ виявляється і у великій групі іменувань, що вказують на ремесло, професію, вид заняття першого носія прізвища.

Народні найменування осіб за родом діяльності зберігають, зокрема, такі популярні українські прізвища, як Швець (і похідні від нього Шевченко, Шевчук, Шевців, Шевчишин), Гончар (Гончаренко, Гончарук), Кравець (Кравченко, Кравчук, Кравців), Мельник (Мельниченко, Мельничук), Мірошник (Мірошниченко), Ткач (Ткаченко, Ткачук), Колесник, Колісник (Колесниченко, Колісниченко), Скляр, Шкляр (Скляренко, Склярук, Шклярук), Килимник, Шкіряк, Шаповал (Шаповаленко), Шабельник, Гонтар (Гонтаренко, Гонтарук), Дігтяр (Дігтяренко, Дігтярук), Різник (Різниченко, Різничук), Стороженко, Лоцманенко, Чабан (Чабаненко), Пастух (Пастушенко), Чумак, Коновал (Коноваленко, Коновальчук), Гайдай (від «пастух овець», Гайдаєнко, Гайдар, Гайдай), Стадник (Стадниченко, Стадничук), Чередник (Чередниченко), Олійник, Пивовар, Лимар (Лимаренко, Лимарчук), Римар (Римаренко, Римарук), Кухар (Кухаренко, Кухарчук), Табакар та ін.

Деякі прізвища походять від жартівливих прізвищ людей тієї чи іншої професії, ремесла. Просторічними кличками теслярів були первісно прізвища

Дубогризенко, Короцюпенко, Корощупенко; мельників — Мукосієнко. Крупидеренко, Жорноклевенко; шевців — Тягнишкіра, Тягнишкура; різників—Козоріз, Козолуп; склярі— Шкlobій, кушнірів—Кошкодав, паламарів — Заплюй-свічка тощо.

Народні назви співців і музикантів спричинились до появи прізвищ Кобзар, Кобзаренко, Співак, Скрипник, Скрипниченко, Дудик, Дудник, Цимбал, Цимбалюк та ін.; специфічну групу «музикальних» прізвищ становлять утворення на -іст, -ист (-іста, -нста): Басістий, Капеліс-тий, Органістий, Гуслистий, Цимбаліст, Цимбаліста тощо.

Церковнослужителі різного рангу представлені в таких прізвищах, як Дяк, Дяченко, Дячук, Попенко, Попик, Паламар, Паламарчук, Паламаренко, Пономар, Пономаренко, Титар, Титаренко, Титарчук, колишнє міське й сільське начальство – у прізвищах Війт, Войтенко, Пустовійт, Комісар, Комісаренко, Возний, Ратушний, Ратушняк, Гуменний, Гуменюк, Присяжний, Присяжнюк і т. ін.

У окрему групу виділяються прізвища, походження яких пов'язане із перебуванням їх перших носіїв у Запорізькій Січі: Запорожець, Запороженко, Козак, Козачук, Козаченко, Січовик, Кошовий, Хорунжий, Хорунженко, Довбиш, Пушкар, Пушкаренко, Гармаш, Гармашук, Гармашенко та ін. Про часи Гетьманщини нагадують прізвища Гетьман, Сердюк («гетьманський охоронець»), назви народних месників дійшли до нашого часу у прізвищах Гайдамак, Гайдамака, Дейнека, Левенець.

Чималу групу становлять антропоніми, похідні від назв осіб за етнічною приналежністю: Литвин, Литвиненко, Литвинчук (литвинами на Україні називали не лише литовців, а й білорусів), Турчин, Турченко, Турченяк, Москаль, Москаленко, Циган, Циганенко, Циганчук, Лях, Ляшенко, Чех, Чешко, Молдаван (Молдован), Волошин, Татаренко, Татарчук і т. ін. Слід зауважити, що далеко не завжди перший носій такого прізвиська належав до неукраїнського етносу. Досить було кому-небудь пуститися на якийсь час у мандри до іншого краю, щоб після повернення одержати від земляків відповідне прізвисько.

Згадаймо, як пояснює своє наймення кобзар з Шевченкової поеми «Гайдамаки»: «Та я й не волох; так тільки — був колись у Волощині, а люде й звать Волохом, сам не знаю за що». Прізвисько Москаль могло бути первісне найменуванням росіянина (як у п'єсі І. Котляревського «Москаль-чарівник»), але частіше так називали в народі солдатів, які відслужили в царській армії (порівняймо найменування героя поеми Т. Шевченка «Москалева криниця»).

В той же час на іонаціональне походження першого носія могли вказувати такі прізвиська як Німий, Німець (і похідні – Німенко, Німченко, Німчук), оскільки німими в народі називали не тільки людей із вродженим каліцтвом, але й зайшлих іноземців, які говорили незрозумілою мовою (порівняймо етимологічне значення слова «німець», «німота»).

Вихідців з інших областей України первісне позначали такі найменування, як Бойко (похідні Бойченко, Бойчук), Волинець, Подолян,

Гуцул, Гоцул (похідні Гуцуленко, Гоцуленко), Поліщук, Віштяк (виштак— прізвисько подільського селянина за те, що, поганяючи коней, кричать «віштя!»).

У прізвищах може зберігатися пам'ять про давні територіальні назви, що належать далекому минулому. Так, «Реєстри всього війська запорізького неодноразово фіксують прізвищеве найменування Болоховець, генетичне споріднене із назвою давньоруської Болохівської землі, яка зникла з сторінок літописів ще в 1262 р. після драматичної боротьби Данила Галицького з болоховцями.

Група прізвищ з суфіксом -ець вказує на вихідців з різних міст України: Богуславець, Бориславець, Батуринець, Гайсинець, Канівець, Козинець, Мглинець, Полтавець, Уманець, Хоролець, Чигринець та ін. Назва мешканців міста Коломиї, відомого багатими соляними промислами, стала загальною назвою добувача або торгівця сіллю (порівняймо у народній пісні «Ой чи ти козак, чи ти чумак, чи ти коломиєць? Передай мені хоть сухарь на гостинець»), яка ввійшла і до українського антропонімікону.

Говорючи про походження сучасних українських прізвищ, не можна оминати й таке важливе їх джерело, як вуличні прізвиська. Генетичний зв'язок із прізвиськом закріпився в самому значенні українського слова «прізвище». Інше походження має російське слово «фамилия», запозичене через польську або німецьку мову з латинського *familia* — «домочадці, родина». Щоправда, слово «фамилия» почало вживатися лише з часів Петра I, до того друге найменування людини позначали в російській мові словом «прозвище».

Прізвиська, в тому числі й спадкові, були невід'ємною рисою сільського народного антропонімікону. Показово, що навіть офіційне закріплення прізвищ не змогло витіснити вуличні прізвиська, які дожили до нашого часу. Мешканці багатьох українських сіл, крім прізвища, мають вуличне прізвисько, причому останнє нерідко є більш вживаним серед односельців. Паралельне побутування офіційного й вуличного прізвища є як типовою рисою сучасного закарпатського антропонімікону.

Отже, на тлі загальноукраїнського антропонімікону офіційні і неофіційні особові найменування не мають відмінностей ні за типами творення, ні за лексичним значенням слів, від яких походять. Слід підкреслити, проте, що в антропонімії одного села кожна з цих двох груп найменувань часом виявляє тенденцію до відособлення, внаслідок чого утворюються дві окремі антропонімічні системи, кожна з яких має свою семантичну й структурну специфіку.

Для прикладу можна навести приклад з антропонімії Вінниччини, де поширені такі старожитні прізвища, як: Бондар, Гончарук, Шевчук, Кравчук, Іщук, Попик, Юпик, Сіньковський, Грушковський, Крюковський, Новаковський, і вуличні прізвиська Цар, Голод, Самійло, Півень, Орел, Гусак, Рабець, Бульба. Якщо в групі прізвищ переважають найменування, похідні від назв професій і населених пунктів, то в другій — лексеми на позначення птахів.

Різняться вони й у словотворчому плані — прізвища представлені головним чином утвореннями з суфіксами -ук (-чук) і -ський, а прізвиська — безафіксними найменуваннями, утвореними від загальних слів («цар», «голод», «півень» та ін.) лексико-семантичним способом.

Прізвища та індивідуальні й колективні прізвиська, які здавна побутують в тому чи іншому селі, нерідко до нашого часу зберігають відомості про історію його заселення. Так, мешканці села Мізків на Вінниччині мають колективне прізвисько гуцули, яке, імовірно, вказує на те, що першопоселенці його були вихідцями з гірських районів Карпат.

Місцевий переказ про заснування села Берізки Кривоозерського району на Миколаївщині запорожцями, які розбрелись степами південної України після розгрому Запорізької Січі у 1775 р., підтверджує найпоширеніше серед старожилів села прізвище Запорожець.

Вуличні прізвиська, значна частина яких побутує сьогодні у поважній ролі офіційних прізвищ, належать до найколеритнішої групи особових найменувань. Вони є своєрідною енциклопедією народного побуту, звичаїв, духовної культури. В них яскраво відбився національний характер українця, його схильність до жарту, дотепу, веселого, влучного слова. І дійсно, значеннєвий діапазон прізвищ, які походять від вуличних прізвиськ, є надзвичайно широким.

Вони могли вказувати на якусь рису зовнішності або вдачі першого носія прізвиська, як наприклад: Безбородько, Білоус, Голобородько, Безух, Безпалько, Бородай, Дзюба, Довгань, Горбаль, Мовчан, Стогній, Шумило, Червонопський (від «червоний писок»), Кривобок, Довгошия, Кирпа, Лисий, Тонконіг, Білоножко, Криворучко, Худаш, Циба, Щербань та ін. Нерідко причиною виникнення вуличних найменувань людини був якийсь недолік у її вимові, звичка часто повторювати одне й те ж слово або вигук тощо.

Характерним в цьому плані є, наприклад, походження прізвиська Похвап, яке зустрічається на Черкащині. Мабуть, пояснення слід шукати у тому, що чоловік одержав таке прізвисько через свою звичку говорити «дощ похвапав» замість «дощ покрапав».

Певну ваду мовлення відбивала первісне значна частина прізвиськ на -ало типу Цокало, Цикало, Цмокало, Цюкало, Штокало, Шокало, Гакало тощо.

Специфічне для певної говірки діалектне слово або вигук, незвичний для мешканців сусідніх областей, може спричинитися до виникнення колективного прізвиська, яке поширюється на всіх представників говірки. Так з'явилися, зокрема, відомі колективні назви жителів Карпат – бойки і лемки, перше з яких походить від характерного для місцевого діалекту вигуку бой (бойє) «йй-богу», а друге — від частки лем «лише, тільки».

Є група прізвищ, що відображає якусь особливість одягу: Безпояско, Широкопояс, Кривошاپка, Рябошاپка, Довгопол, Сіроштан, Білоштан; характерну прикмету житла: Безверхий, Заклунний, Новохатський, Острохижа, Кривохижа; особливості розташування житла, садиби:

Заболотний, Загребельний, Зарудний, Луговий, Лісовий, Наріжний, Підгорний, Підгайний, Підлужний, Гайовий, Долішній, Нижник, Крайносвіт, Царинний і т. ін. Новоприбулу особу могли прозвати Забродою, Забігою, Зайдою, Заволокою, Придибою, Приходьком, Пришля-ком, Новожилом тощо.

Цікаву групу утворюють прізвища, які походять від назв коней та волів, володіння якими було настільки важливою обставиною селянського побуту, що характерне для тварини найменування за мастю чи якоюсь іншою ознакою односельці могли перенести на її господаря. Так виникли прізвища Сивокінь, Білокінь, Чорновіл, Рябовіл, Рябокінь, Чалий (оспіване в народній пісні «Ой був в Січі старий козак, на прозвище Чалий»), Багрій (від багрій «сіробурий віл»), Смаглій (від смаглій «віл майже чорної масті»), Мазій (від мазій «віл попелястого кольору»), Чубрій (від чубрій «віл із жмутиком вовни між рогами»), Гулий («безрогий віл або корова»), Гнідий та ін.

Далеко не кожне прізвище легко піддається тепер поясненню навіть у тих випадках, коли основа його прозора. Як пояснити, наприклад, мотиви виникнення таких прізвищ, як Буряк, Куліш, Лобода, Плачинда, Пиріг, Мороз, Стародуб, Качур, Редька, Книш, Цвях, Ковбаса, Король, Апостол, Шелест, Явір, Шабатура та багатьох інших? Можна припускати, що котрийсь із прадідів Тара-пати був неспокійним за вдачею чоловіком (слово «тара-пата» означає «клопоти, неспокій»), Недайкаші чи Недайборща – неподільчивим, а Простибоженко занадто часто повторював слова «прости боже».

Проте справжні причини появи цих і багатьох інших прізвищ, в основу яких лягли прізвиська, сьогодні встановити неможливо. Мотиви надання прізвиськ у будь-якому колективі є надзвичайно примхливими. Ось яку історію про походження свого прізвища переповідає, наприклад, колишній запорізький козак: «Я був дуже прудкий і проворний: одного разу, їдучи з Нових Кодаків у Січ, ми виїхали на високу могилу й, поскакавши кілька хвилин, стали спускатися.

Мої товариші пішли втоптанною стежкою, а я надумав іти просто, але курган був дуже крутий, а трава суха, я послизнувся, упав і покотився униз стрімголов, як клубок або корж. «Коржем, коржем покотився!» закричали козаки, і з того дня всі мене звали Микитою, а на прізвисько Коржем. Мій хрещений батько, довідавшись про це, сказав мені: «Нехай буде й Корж».

Причини значно ширшого, порівняно з іншими народами, побутування серед українців колоритних прізвищ з виразним гумористичним відтінком у значенні слід шукати в нашій історії. Адже величезна кількість сучасних українських прізвищ кувалась у горнилі Запорізької Січі.

Саме тут вперше виникла потреба офіційної реєстрації великого числа козаків. За звичаями Запорізької Січі новоприбулий до війська повинен був прибрати нове прізвисько, під яким його записували до козацьких реєстрів. Під час процедури вибору нового наймення січове товариство мало слухну нагоду повною мірою виявити свою схильність до жарту й дотепу.

Ритуал прийняття до війська новоприбулого козака описує Дмитро

Яворннцький у праці «Історія запорізьких козаків»:

«Прийнятий до лав запорізьких козаків насамперед записувався в один із 38 січових куренів, у той чи інший з них, залежно від власного вибору, й тут же, при записі в курінь, міняв своє власне прізвище на яесьь нове прізвисько, котре дуже часто характеризувало його з зовнішнього чи внутрішнього боку; цю зміну прізвища робили для того, щоб приховати минуле новоприйнятих у Січ.

Часто на запит російського чи польського уряду, чи нема в Січі якогось Іванова чи Войновича, запорізький Кіш відповідав, що таких осіб на Січі немає, а є Задерихвіст чи Загубиколесо, котрі вступили до лав козаків приблизно в той час, про який запитують московські чи польські люди. Змінивши ім'я й приписавшись до куреня, новачок приходив у той курінь, і курінний отаман у присутності козаків відводив йому місце завдовжки три аршини й завширшки два, кажучи при цьому: «От тобі й домовина! А як умреш, то зробим ще коротшу».

Породженням відчайдушного й розкутого духу запорізького січового товариства є, очевидно, така своєрідна за значенням сполучуваних основ і за самим способом творення група прізвищ, що не має аналогій в антропонімії інших слов'янських мов, як Затуливітер, Неїжборщ, Недайкаша, Непийвода, Непийпиво, Підкуй-муха, Задерихвіст, Нагнибіда, Убийвовк, Паливода, Перебийніс, Покиньчереда, Прудивус (Прудиус), Роздайбіда, Цідибрага, Куйбіда та ін.

У цьому короткому огляді особових найменувань, що стали основою сучасних прізвищ, звичайно, не можна охопити всі типи українських прізвищ – цього величезного за обсягом і надзвичайно розмаїтого за будовою і значенням основ лексичного шару нашої мови. Хочеться лише ще раз підкреслити, що наше прізвище – це не сухий, позбавлений смислу паспортний знак. Це живе слово, пам'ять роду. І якщо одне прізвище несе в собі історію роду, то всі разом вони складають історію народу.